I

Старий возний львівського магістрату, в мундурі гвардиста народового, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботах із морщеними халявами і при шаблі, тихенько відчинив двері до канцелярії ц[ісарсько]-к[оролівської] державної бухгалтерії. Тісна, подовгаста кімната зі склепленою стелею тонула в півсумерку; була ще ледве дев’ята година зрана, та й день 1 падолиста 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев’яні бюрка, поставлені в два ряди попри головні стіни з невеличкими відступами, нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний обкинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз у однім куті коло одного бюрка щось заворушилося. Не довіряючи своїм очам, старий наставив вуха і почув виразно тихий, монотонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

— Чи то ви, пане Калинович? — запитав він, обертаючися в той бік, відки чув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський,— мовив Калинович, обертаючись до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого, — мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачиняючи за собою двері.

— Небагато й помилилися,— мовив, усміхаючися, Калинович.— Бачите, я сам. Приходжу пункт о осьмій — нема нікого. Роздягся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверті, а отсе вже вибила й дев’ята, а наших панів як нема, так нема в канцелярії. Що се значиться, пане Згарський?

— Що се значиться? — повторив якось значучо Згарський. — Гм, або я знаю?

— Адже ж сьогодні не свято? — непевно всміхаючися, мовив Калинович.

— Та ні. В календарі свята нема.

— Ну, але, може, яке народове?

— Або я знаю? — таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І, схиляючися до Калиновича, додав потиху:

— Свята нема, але, здається, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічогісінько не знаю.

— Не читали газет?

— Ет, що я там буду в газетах вичитувати! Лаються, друться, верещать, а все те пусте.

— Ну, не раз і в полові зерно буває. Ану, погляньте ось тут! Нашу газету все-таки треба би читати.

І він з таємничим виразом виняв із кишені зложене вчетверо число часописі "Gazeta Powszechna, godło Postęp"* з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число і почав перебігати його очима, а тим часом Згарський глядів йому в лице, всміхаючися під сивим вусом і похитуючи головою.

По кількох хвилях Калинович відложив газету набік і, поглядаючи на возного, запитав із виразом розчарування:

— Ну, і що ж? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

— Надзвичайного? — протягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого,— мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрко.

— Ану, прочитайте отсе! — мовив возний, тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де грубими літерами було надруковано:

Uwiadomienie.

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisyę bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisyi zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu prowadzących. Członkowie tej komisyi dla odróżnienia w razie potrzeby nosić będą jako oznakę zewnętrzną wstęgę białą z kokardą u nakrycia głowy i kartę legitymacyjną. Każdy mieszkaniec Lwowa, czy stały, czy czasowy, ma tej komisyi lub pojedynczym członkom być posłusznym i do ich postanowienia zastosować się*.

Калинович читав сю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видушив із себе, мовби його груди привалено тяжким каменем.

— Пане Згарський,— мовив він, пильно вдивляючися в лице возного, — бійтеся бога, а се що значить?

— Ви, пане рахмістру, розумна голова, вченіша від мене, — мовив Згарський, усміхаючися сам задоволено. — То, може, мені випадало би прийти до вас та й сказати: пане рахмістру, будьте ласкаві, виясніть мені, що се значить?

— Не жартуйте! — мовив затурбованим голосом Калинович. — Адже се... се...

— Понюхайте, чим воно пахне!

Калинович якось механічно притулив газету до носа і раптом зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comité du salut publique!* "Użyć wszelkich środków... W razie potrzeby... Każdy mieszkaniec stały czy czasowy ma być posłusznym"*... диктатура! "Czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem"* — а від чого ж поліція, гвардія народова? І хто властиво нарушує спокій і безпеченство? Против кого звернене вістря сеї постанови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув із свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього і також дивився на газету.

— Не знаєте, против кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кождім нумері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

— Значить, против нього...

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменований головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я се знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися, коби лише рядові вояки були, — з гіркістю мовив

Калинович.— Але від генеральства пана Вибрановського до сього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого пруть?

— Ой, пане рахмістру! — якось напівсердито, напівжартливо мовив Згарський.— Як же ви помалу рахуєте! А не читали перед кількома днями отсего?

І він із другої кишені своєї чемери видобув інший нумер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним оловцем уступ на першій стороні:

"Organizujmy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyi zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna — Polska demokratyczna!"*

— Ну, що? Хіба се не виразно? — спитав возний, стишуючи голос.

— "Polska demokratyczna!" — буркотав тим часом Калинович. — Ну, а ми з вами русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та проте як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польски готової нема, а вас, старого, не питали, чи ви поляк, чи русин, а вперли в польську Ліберію, ще й рогативку на стару голову настромили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі літа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, під час перших збіговищ, тиснуся вулицею та й слухаю, мало не оглухну. Всі ревуть: "Niech żyje Polska!"* А мене, дурного, підкусило крикнути: "Най жиє Русь!" Йой, матінко! як не кинуться на мене! Паличками, кулаками! "Zdrajca! Jak on śmie"!* Ледво я живий вирвався. От тобі й Polska demokratyczna! Та й тепер — комісію встановили, очевидно, для польських революційних цілей і зараз наказують, що кождий мусить її слухати. А як я не хочу ані Польщі, ані революції?

— То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego*,— відповів з’їдливо возний. — А в такім разі на гак з вами.

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола і, завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче. Аж з місця схопився.

— Бійтеся бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз. — Скажіть же мені, що тут діється? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не прийшов?

— Певно, муштруються в гвардії...

— А може... може, там... може, то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий,— мовив возний, здвигаючи раменами. Та нараз, оглянувшися довкола і похиляючися над самим вухом Калиновича, прошептав сквапливо:

— Стережіться! Я вчора підслухав розмову двох панів — таки з вашої бухгалтерії — котрі се були, того вам не скажу... Підозрівають вас, що ви шварцгельбер, що шпіоните...

— Я? Шпіонити... Тьфу на них!

— Усе одно. Стережіться. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос

дзвінка.

— Ой-ой-ой! То, певно, пан Відман,— скрикнув переляканий возний. — Бувайте здорові, пане рахмістру! Як буду мати хвильку часу, то ще забіжу до вас коло дванадцятої.

І, не чекаючи відповіді, він вибіг на коридор, навіть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекім куті темного коридора теленькав та й теленькав, і його голос лунав, мов плач переляканої дитини.

II

Степан Калинович був канцеліст при львівській скарбовій бухгалтерії. Двадцять літ числив він скарбові доходи й видатки, двадцять найкращих літ життя провів у отсій темній канцелярії, подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев’янім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про інше життя. Треба було аж бурі 1848 року, щоб у те тихе, самітне життя внести деякий неспокій і заколот. Щоправда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках участі не брав; протягом усіх бурливих сцен від марта аж до падолиста сидів день у день точно на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і числив, числив, числив, як коли б увесь панщизняний та абсолютистичний лад стояв іще незахитаний, а не розпадався на шкамаття.

Вихований у старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації, він помалу в суспільних і національних справах (наскільки деколи думав про них чи, радше, неясно відчував їх) стратив почуття своєї волі, своєї особистості й окремішності. Він знав, що він ізроду русин,— про се говорила його метрика, його урядовий декрет; але в житті се не мало для нього ніякого практичного значення. В канцелярії була мова німецька, дома, у господаря, де він наймав невеличку кавалерську кватиру з двох покоїв, говорено по-польськи; не маючи родини, Калинович навіть свят руських не обходив. Лише раз на рік, на

Йордан, беручи ex officio* в повній урядовій параді участь у свяченні води на львівськім ринку, він почував себе русином, з якимось дивним, неясним зворушенням співав разом із масою народу "Во Йордані крещающуся тобі, господи" і тішився, як дитина, коли з кропила, розмаханого рукою митрополита, падав на нього рясний дощ крапель свяченої води і змочував йому не лише шапку, але також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила відносини й весь настрій довкола нього. Де досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення політичних в’язнів, політичні товариства і збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сойму, ба, далі явні конспірації з революційними покликами, нагінка на старих урядників, шварцгельберів та фондраусерів і явно вивішений стяг незалежної Польщі — шляхетської чи демократичної — все те клекотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіді. Що він — австріяк, чи поляк, чи, може, ще щось інше? Він присягав на вірність урядові — так, але то був уряд абсолютний, по-теперішньому — ворожий краєві, трохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція,— значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірний? Чи годиться йому, як урядникові, мішатися в той заколот, що йшов довкола нього, в ту партійну, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одуру, а якої мотивів, пружин, цілей і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля наскакувало на якісь запори і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючися то сюди, то туди і всюди знаходячи якусь недоладність. Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він русин; русини дивилися на нього криво, коли не захотів підписати програмової заяви Руської ради головної, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений тут і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, старався якнайменше показуватися на

вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед восьмою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, запхатися за своє бюрко в самім куті і загребтися за купою книг, виказів, табелів та витягів. Він працював із напруженням усіх сил. Пильний і совісний урядник віддавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ся праця, наказана йому згори, отже, комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов’язком, але щитом для його сумління, одинокою хвірткою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекоту на спокійний, твердий грунт хоч якої-такої праці. Тут він бачив ясно, в своїм хоч тіснім та обмеженім кружку, а там не бачив, не розумів нічого. Не привиклий до самостійного думання й поступування, він тепер, мов стебелинки, держався тої остатньої решти старого ладу, не можучи освоїтися з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і тут; замість давнішої покірності супроти старших, тепер субалтерни говорили зі старшими запанбрат, а бувало й так, що старший по канцелярії був підвладним свого субалтерна в гвардії народовій або в якім-будь комітеті. Замість недавнього "gehorsamster Diener"* тепер лунали всюди, навіть по канцеляріях; окрики: wolność, równość, braterstwo!*

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той, що займав крісло насупроти нього, обернений до нього лицем і відділений лише широким бюром та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити австріяків зі Львова, а в 1831 р. брав участь у польському повстанні, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії і отсе вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минувшину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він весь той час мовчав, працював, хилячися, мов віл у ярмі, і тільки украдком, десь-колись злобно блискаючи сірими запалими очима з-під сивих навислих брів на ненависних йому "швабів". Що Валігурський ненавидів швабів усею душею, про се Калинович знав із деяких його уриваних окликів та проклять, що висковзувалися з його уст у хвилях, коли в канцелярії не

було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них, і Калинович не без підстави догадувався, що він глибоко погорджує ними всіми. Калинович, чуючи його нехіть, і не пробував ніколи зблизитися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валігурський живе дуже бідно десь далеко на Байках, зі своєю дочкою, задля якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію; дехто додавав, що старий, окрім малесенької пенсії за свою урядову службу, дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, прив’язану до ордена Virtuti militari*, одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 р. Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хребет випростувався, його очі, навиклі сліпати над урядовою бібулою, набрали огню й живості, його уста розв’язалися і почали сипати ракети та гранати. Він з великим, молодечим запалом кинувся у вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бентежив віковічний мертвий супокій канцелярії гарячими промовами та окликами, за які перед місяцем можна було ждати безплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грай-гору в залізних перстенях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотників до гвардії народової і, як старий вояк-наполеоніст, зараз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розуміється, що се вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній план його канцелярійну роботу; до канцелярії він приходив хіба на годину-дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а зате обсипав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, особливо тих, що не брали участі в руху. Розуміється, що Калинович був головним жертовним козлом його дотепу.

— Ну, що, молю канцелярійний, книжкова блощице, чорно-жовта стоного! — говорив він до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої погорди. — Ще тобі не обридло порпатися в тих затхлих паперах?

— Хоч і обридло, та що робити? — покірно говорив Калинович, давно переставши ображатися грубими ущипками старого вояка. — З чого чоловік хліб їсть, того мусить пильнувати.

— Хліб їсть! Ой ти, худобо! Тобі аби лише жолоб та й паша! Ну, скажи, ти ніколи в своїм життю не подумав, що може бути щось таке на світі, задля чого варто віддати не лише хліб, але й кров і життя?

— Ріжне чоловік думає, пане Валігурський,— нерадо відповідав Калинович. — Одному се дороге, а другому те.

— Ага, а тобі твої шваби найдорожчі! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи вже розбитим голосом ревти на всю канцелярію улюблену пісеньку польських конспіраторів:

Гей, шваби-драби, гей, шваби-драби,

Вже ми вас із краю наженем до лаби!

Гей, шваби-драби, ще лиш півгодинки,

Будете тікати, гублячи патинки.

— Не кричіть, пане Валігурський! — благав Калинович, затикаючи собі вуха. — Не кричіть, адже я не шваб.

— А що ж ти?

— Я русин.

— Русин? Я також русин. На Русі родився, в Житомирі. Навіть ліпший русин від тебе. А проте я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кождий свідомий, інтелігентний русин мусить бути польським патріотом. Іди спитай пана Ценглевича, — се також, певно, русин, а як він любить Польщу!

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинувся на нього Валігурський. — Русин, що не чує себе поляком, може бути тілько хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою!

І Валігурський відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ся сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох-трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жартувати і кпити з нього, все впадаючи в вояцький, грубіянський тон, але все-таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різких висловах.

Найприкріше для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не поводився так грубо й різко. Правда, деяких він немов зовсім не знав, не вітався й не розмовляв із ними; зате з іншими, що належали до гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив, як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше одиноким у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча надворі настала осінь і вже почалися жовтневі сльоти. День у день по вулицях були збіговища, бійки гвардистів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністра Латура, не позволено війську вирушати проти збунтованих угрів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено детронізацію Габсбургів і розпочалася вже кровава війна, наповняли

серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував смілі плани розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками, стаціонованими в Галичині, купами тікали польські охотники, що в виборенні незалежної Угорщини бачили підвалину для визволення Польщі з-під австрійського ярма. Та й у самім Львові клекотіло, варилося щось непевне; загальне роздразнення і напруження зростало і грозило швидше чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих остатніх днях жовтня цілими днями бувала майже зовсім пуста; крім Калиновича, ледве два-три урядники заглядали до неї на пару годин, та й тим, очевидно, не хотілося робити. Вони сиділи мов непритомні, від часу до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визираючи на ринок, по якімось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривогою. Калинович лишався сам-один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркотів у самітній канцелярії, мов спів цвіркуна в покиненій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділь зовсім не показувався в канцелярії.

III

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрої. "Стережіться!" Добре се йому сказати, але як стерегтися? Перед ким стерегтися? Адже ж у мишачу діру не запхаюся, десь мушу показатися між людей, мушу ходити до канцелярії, що день пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред соток і тисячів народу. Як же ж тут стерегтися? "Шварцгельбер!" Що се за злочин такий? Ну, так, Калинович чув у глибині душі і сам собі признавався, що він шварцгельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Що ж у тім злого? Адже ж і Валігурський ще в початку року, ще до половини марта сього року був такий самий шварцгельбер. Тобто, може, в його душі сиділо щось інше, що тепер виклювалося наверх. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого іншого, а до нової матері Польщі, яку тепер накидувано йому з криком,

лайкою і погрозами, він ані руш не міг запалати синівською любов’ю. "Ні, се не моя мати",— повторяло щось неясне в глибині його душі, і він не міг пересилувати себе пуститися разом із іншими в той скажений танець довкола нового божища, в якому отсе вже кілька місяців крутилася велика більшість мешканців Львова. Так, він, бідний, лишився шварцгельбером навіть тоді, коли сі кольори стали дуже немодними, так само, як у часі чемерок та конфедератоk заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндр.

Зате другий докір, шпіонства, обурював його до глибини душі. Шпіон! Ні, він ніколи не був шпіоном! Не був тоді, коли за те ремесло платили грішми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за се дуже легко можна було дістати коли не штилет, то хоч півкопи стусанів під бік від роз’яреної, сфанатизованої юрби. Але хто ж і пощо міг пустити про нього таку відомість? Адже ж коли ся відомість дійде до народної юрби, то ся не буде розбирати, чи се правда, чи ні, але готова кождої хвилі розправитися з ним по-своєму. Калинович перший раз почув у отсій канцелярії, як мороз подер його поза плечі. Йому зробилося душно, перо випало з його руки, і голова повисла, знесилена, на в’язах.

Та в тій хвилі він зірвався з місця і скочив на рівні ноги. Що се було? Звичайний клекіт і туркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забреньчали і повітря затряслося від вереску:

— Niech żyje Polska!*

Але не се так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повторявся раз по разу, все голосніше та завзятіше чути було якесь гупання до такту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку, чути було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь камениця валилася або дало себе чути землетрясіння.

— Що се таке? Боже! Що се таке? Невже починається?

Крики довкола ратуша не втихали. В коридорах ратуша чути було гуркіт багатьох, може, соток кроків, якісь гомони, якісь острі, міряні оклики, мов голоси команди. Калинович стояв на місці ні живий ні мертвий. Його губи поблідли, очі, вирячені, дивилися на двері, не змигаючи.

"По мене йдуть! По мене йдуть!" — крутилося вихром у його голові. Йому здавалося, що в скаженім вереску внизу чує виразно голоси: "Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!"

Минали хвилі, для Калиновича хвилі страшенної тривоги. Він, мов приріслий ногами до помосту, стояв на однім місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до вікна та глянути, що там робиться на ринку, ані вийти на коридор та переконатися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тремтів усім тілом і надслухував, запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Śmierć szwabam!* — ревли купи народу на ринку.

— Do broni! Do broni!* — кричали різкі голоси, стугоніли кроки, туркотіли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się!* — чути було оклики з іншого боку. З моря змішаних голосів десь-колись вискакували якісь поодинокі голоси, слова команди, може, промови бесідників, що загрівали людей до бою, а може, голоси розважних, що радили втихомиритися.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim!* — заверещали нараз десятки голосів у однім місці. Знов вереск, стук кроків, розпучливий писк: "Ależ, panowie!", брутальний регіт юрби і знов вереск:

— Niech żyje Polska!

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гук потряс повітрям. Бум! Бум! Бум! — залунало, і рівночасно на ратушевім дасі затріщали мов зерна величезного граду і з гуркотом покотилися вниз та попадали на кам’яний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують! — заверещала юрба на ринку. Вереск урвався. Його заглушив стук тисячів кроків, що бігли, гнали, ховалися, хто куди міг, у сіни ратуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

А гармати, обнявши провід у тім скаженім оркестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь іздалека, здавалося навіть, не зовсім сердито, але ратушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а знадвору доходили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп! Чимраз частіше, чимраз гарячіше. Се били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв, ледве живий із переляку, не розуміючи гаразд, що воно діється, і ждучи кождої хвилі нападу на себе.

Але на напад не заносилося. Довкола ратуша, очевидно, зробилася пустка: стояти на ринку під кулями було небезпечно. Правда, в ратуші, особливо внизу і на подвір’ї, гуло як у повнім вулеї; сюди збіглася головна часть гвардії та й немало народу, що перед хвилею заповняв ринок. Але той голосний, зачіпливий настрій, який перед хвилею виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь оддалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чути було глухий вереск, гуркіт каміння, тріск ламаних меблів та вигуки команди: се будовано барикади.

А гармати не переставали гуркотіти. Зразу кулі падали на ратушевий дах та котилися звідтам униз; тепер гармати наведено трохи інакше: кулі били в стіни, деякі падали просто на ринок. Ось забряжчало одно вікно в ратуші, далі друге: се кулі почали вскакувати досередини. Ратуш чимраз дужче тремтів і, бачилось, хитався; замість звичайних

куль почали летіти гранати, набиті запальними матеріями; вони лускали, впавши, розприскувалися на дрібні скалки і вибухали стовпами огню. Калинович, стоячи в своїм куті, бачив крізь вікно такі огняні стовпи на ринку, де падали ті кулі. В його остовпінні його зацікавив сей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне й вибухне новий гранат, і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть заманулося піти до вікна і виглянути на ринок.

Та ледве він рушився з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик гарячого заліза, киненого в воду, і в тій же хвилі затріщала дерев’яна шафа з актами, поставлена в куті недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, та по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мовби там бігала миш поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у нього серце завмерло і все тіло похололо. Гранат, влетівши якось рикошетом, скісно крізь вікно, відлупив один ріг шафи і випхнув Із неї цілу купу актів, а сам, відбившися від шафи, впав на підлогу і крутився по ній, бігаючи довкола, на своїй осі, мов джміль, яким бавляться діти. Зразу він крутився так швидко, що його ледве було видно, і розкидав довкола себе папери; та ось його рухи робляться чимраз повільніші, на горішній його частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піднімається вгору, ще кілька оборотів і якихось немов веселих підскоків залізного гостя, він перевертається набік, заточує широке колесо, стукається о ніжку якогось бюра, і в тій хвилі вибухає величезний огняний стовп, у слідуючій хвилі чути оглушливий лускіт, і вся канцелярія наповняється димом, курявою, шматками порозриваного паперу та тріскаміи полупаних меблів, серед яких, мов шершні, бринять і моментально затихають залізні черепки граната. Все те зчинилося так нагло, в такім якімось шаленім темпі і з такою фатальною логікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім безтямно, несвідомо він заскочив у найдальший кут канцелярії, між своїм бюрком і великою піччю, скулився тут і заслонив лице ліктями. Декілька трісок ударило його по голові, але зрештою йому не сталося нічого. Острий, душний дим від горючих паперів протверезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростувався і поглянув довкола. Половина канцелярії, та, що ближче вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух граната вирвав часть підлоги, потрощив бюрко, шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які тепер горіли гучним полум’ям. Не надумуючися довго і не слухаючи дальшого лускання куль, Калинович ухопив своє пальто й капелюх; держачи їх у руках, вискочив на коридор.

Канцелярія лежала на першім поверсі. Коридор був пустий. Надягаючи на себе пальто, Калинович біг коридором і кричав:

— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім коридорі і відбивався десь далеко в другім його кінці. Добігши до сходів, Калинович побіг униз, на партер, де було чути гомін людей, і все не переставав кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить? — запитав його якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому дорогу.

— Бухгалтерія горить!

— Е, бухгалтерія! — з погордою мовив патріот. — Ся нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуш! — кричав Калинович, минаючи гвардіяка.

В сінях на сю вість зчинився гомін. Кількадесят людей побігло горі сходами, а Калинович тим часом, замішавшися в юрбу, почав протискатися до брами.

— Не вільно виходити! — крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то не вільно? Я потребую вийти! — протестував Калинович.

— Куди підете? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Але ж я нічого не винен, за що мають мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зареготалася.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очі та ще й уміли розрізнити, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше! — благав Калинович, сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідси! — крикнув якийсь старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж заточився.

— Ой, боже! Але ж я мушу вийти! — запищав Калинович. Тривога відбирала йому застанову. Він обернувся і щодуху погнав у противний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї, треба було перейти через ратушеве подвір’я. Тут під стінами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброї, в рядах, готові вискочити з сеї засідки, з карабінами на плечах. Калинович щодуху перебіг через подвір’я, боячися навіть зирнути на боки, аби його не взято за шпіона, що хоче зрадити гвардійські секрети. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала хвірточка в ній була отворена. Але й тут стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажання вискочити з сеї западні підшепнули Калиновичу одну думку. Він прискочив до гвардіяків, мов спеціально присланий до них із сею новиною, і розказуючим тоном крикнув:

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить! Ратуш горить! — заметушилися гвардіяки, тратячи голову, і побігли на подвір’я до свого коменданта. З сеї хвилини скористав Калинович, у однім моменті відчинив хвіртку, вискочив на ринок і нараз зачинив хвіртку за собою. В ратуші чути було глухий гомін, із якого чимраз частіше і лячніше визначувалися оклики:

— Горить! Горить!

IV

Калинович, опинившися на ринку, не мав коли легше відітхнути. Він тривожним зором окинув ситуацію, силкуючися моментально зорієнтуватися, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали та лускали кулі, піднімаючи клубки куряви. Але скоро лише Калинович показався на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох повідхилюваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович, не тямлячи гаразд, що робить, пустився бігти попід стіною ратушевого будинку, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і, побачивши перед собою відчинену браму в камениці Андріолія, скулився, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Камениця, добре звісна йому віддавна, мала перехід вузьким подвір’ям, просто до рогу єзуїтського костьолу. Він надіявся вибігти туди на площу св. Духа, а відси на Сикстуську вулицю, де була його кватира. Одначе й тут йому зустрілася завада. Подвір’я в камениці Андріолія було повне людей; другий вихід був завалений різними меблями, полінами різаного дерева, тротуаровими плитами і іншими причандалами, з яких якраз на вильоті брами сеї камениці, між стіною сусіднього дому і єзуїтським костьолом, будовано барикаду.

— Не можна туди йти! Не можна! — кричали до нього люди, заняті двиганням матеріалів.

— Я вам не перешкоджу! — благав Калинович.— Мені треба додому.

— Еге! — жартували ті. — Так, як тому циганові, що казав: "Або вішай, або пускай, бо мені треба на ярмарок". Тут залізним бобом частують, а йому хочеться додому!

— Яким залізним бобом?

— Хіба не чуєте, як пражать? Адже на площі св. Духа одвах, то відтам вояки хочуть напасти на ринок, а ми їм кидаємо колоди під ноги.

— Ану! — крикнув якийсь комендант і вхопив Калиновича за карк. — До роботи! Несіть!

Калинович скулився ще дужче. Він не смів сперечатися, вхопив поліно на плече та й поніс, протискаючися з ним помалу до виходу. Вузькі сіни камениці подобали на передсінок пекла. Крик, стук, гуркіт тягарів і лускіт стріляння глушили, отуманювали. Калинович чув, як над його головою свистіли кулі, збиваючи штукатуру зі стін. Вихід із камениці також був забарикадований, крім невеликого отвору вгорі; при отворі стояла купка узброєних людей, які від часу до часу стріляли. Калинович переконався добре, що туди вийти і дістатися на Сикстуську вулицю ніяким світом не можна. Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою, він кинув поліно, яке двигав досі на плечах, і почав швидко протискатися назад, туди, куди ввійшов, тобто на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрався до неї, стріляння нараз затихло.

— Ратуш горить! — чути було голоси.

— Білу хоругов вивісили! — кричали інші.

— Забили того, що вивісив білу хоругов! — скрикнув хтось біля Калиновича.

— Ні, не забили, лиш ранили. Ади, він хитається!

— Махає білою шматою!

— Післали парламентарів до Гаммерштайна.

— Військо мусить уступити!

— Най ратуш горить, що нам до того?

— Не піддаваймося! Військо мусить уступити!

Такі оклики лунали довкола, і ринок майже моментально заповнився купами народу. З ратуша висипалися узброєні і ушиковані відділи гвардії народової. На рогах ринку товпилися купи народу, гомоніли промови, лунали голосні оклики, мов команда.

— Не піддамося! Най військо уступить! Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і витиснула в одній хвилі геть на ринок. Та тут він надумався дібратися до Краківської брами та обходами, Вірменською вулицею, вийти на Гетьманські вали, а відси до Сикстуської вулиці. Але й се йому не вдалося. В Краківській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверху, а з-поза неї чути було військову команду. Стиск народу попер його в Трибунальську вулицю, знов-таки до того самого єзуїтського костьолу, якого забарикадований ріг він бачив із вильоту камениці Андріолія.

Тепер йому було наручніше розглянутися. З рогу Трибунальської вулиці він міг бачити, як на долоні, цілу картину, дико-мальовничу, незвичайну, фантастичну, якої, певно, йому й не снилося бачити ніколи. Гвардисти в мундурах, ремісницькі челядники в полотняних куртках із фартухами та засуканими по лікті рукавами звивалися та глотилися, валячи на купу бочки, поліна, тротуарові плити, затикаючи отвори замість цементу подушками, матрацами та сіном. Кількоро люду тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого іно що випрягли коней і відігнали властивця й слугу; його як стій перевернули догори колесами і вперли в велику люку, що лишилася ще між барикадою і брамою костьолу. В вікні одної камениці, що виходила на Трибунальську площу, показалися на першім поверсі розпалені лиця кількох робітників і кричали: "Бачність! Бачність! Геть з-під вікна!" Калинович, що серед сутолоки пробирався все попід стіни, ледве мав час відскочити, коли з вікна першого поверху з пекельним брязкотом гримнув здоровенний старий фортеп’ян.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі. — Отсе музика! Саме в пору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснувся до стіни в самім куті площі і стояв, мов остовпілий. Ось вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали та писали сього року в донесеннях із Парижа, Берліна, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірніший цісарський підданий, також причинився хоч одним полінцем до сеї революційної будови! Що сталося тим людям? Чого вони хочуть, за що б’ються, на що надіються? Він ніколи не розумів революційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу, що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло єзуїтського костьолу ще не була скінчена. А що, якби протиснутися ближче, видряпатися на неї, поки не стріляють, зіскочити другим боком та драпнути на волю? Шалена думка, бо або з сього, або з того боку могли звернути на нього увагу і почастувати його кулею. А тікати Гетьманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо й там

будовано другу барикаду між стінами Академії й театру. Калинович стояв, обливаючися холодним потом, і ждав, що буде далі. Одинока його надія була, що справа скінчиться спокійно, що більше стріляння не буде, що військо уступиться. Бідний шварцгельбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на побіду революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно сформулювалася ота безглузда думка, залунали від ринку голосні оклики:

— Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька далеких вистрілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізніше довідався, що воно було. На вежі горючого ратуша стояло декілька гвардистів, що звідси обсервували рухи цісарського війська і давали сигнали своїм. Уставлені біля намісництва, на Губернаторських валах вояки, стрільці з гуцульських гір, бачачи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, узяли їх на ціль, і паф, паф! — гвардисти на ратуші попадали неживі. Решта рятувалася втекою з окликом: "Стріляють!", який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в суміжних із ним вулицях.

— На барикади! На барикади! Зрада! — ревли купи народу.

— Набік, хто без оружжя! Оружні на барикади! — лунали голоси команди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почувся оклик: "Набік, хто без оружжя", повідчинювано деякі брами і туди поховалися купи безоружних. Але заким Калинович міг дотиснутися до брами, затріщали карабінові сальви, браму затріснено перед його носом, і він лишився надворі. Коло його вух засвистали кулі, мов рій шершнів. Якимось несвідомим рухом він схилився в каблук і поповз, радше ніж побіг, до свойого кута, де хоч сяк-так міг бути безпечним від куль. Його серце

билося страшенно, все тіло дрижало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й пощо прийшла йому до голови:

— Моє почтеніє, всечесніший господине!

Тепер на невеличкій площі перед єзуїтським костьолом було не більше, як тридцять люду. Більша часть їх скупчилася біля барикади, яка, хоч невикінчена, все-таки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячачи на колінах і похилені так, що з противного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятьох: пара молодих студентів, два-три робітники і кілька старих ветеранів. Вони чапіли на своїх становищах і піднімалися трохи вгору лиш уряди-годи, щоб вистрілити і знов заховатися за барикаду. Решта оборонців стояла внизу, набивала карабіни та подавала тим, що стріляли. Один смільчак, учепившися якогось гака від вивіски і опираючися одною ногою о ніжку фортеп’яна, сторцем установленого на вершку барикади, займав пост еклерера; він мав таке становище, що був усім тілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши трохи голову, міг бачити добре все, що робилося поза барикадою, і голосними окликами давав про все знати товаришам. А з-поза барикади вояки в безсильній лютості сипали сальву за сальвою, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротилежних домів та обтрушуючи штукатуру з мурів. Мов майові хрущі весною бринять у теплому вечірньому повітрі і що хвиля в леті б’ються о стіни домів та шибки вікон, так тут бриніли та цяпали о стіни кулі. І за кождою сальвою оборонці барикади піднімали радісні оклики:

— Браво! Браво! Ще раз!

А один підліток, хлопчина п’ятнадцяти літ, з головою круглою, як гарбуз, з рум’яним усміхненим обличчям, по кождій сальві вихапувався з-під барикади на площу з шапкою в руці і, назбиравши її повну куль, шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали карабіни.

— Браво, Броню! Браво! — кричали врадувані оборонці, а він крутився на одній нозі, всміхався цілим своїм рум’яним обличчям та пискливим голосом затягав мазурську пісеньку:

Oj nima to, nima,

Jako djabłu w piekle:

Napije się smoły,

Posiedzi się w cieple!*

Калинович мимоволі, зовсім несвідомо всміхнувся й собі на вид сього веселого хлопчика, що отсе знов, підскакуючи та підсвистуючи, бігав по площі і збирав у шапку карабінові кулі, немовби збирав суниці по лісі.

Вояки тим часом, бачачи безхосенність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками на гаку на розі шпіон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм куті міг почути:

— Бачність! Розділилися на партії! Повзуть попід стіни з боків! Пане Валігурський! Вам там видно?

В тій хвилі гукнув вистріл, і куля цяпнула в сам той гак, якого держався відважний шпіон. Може, о півцаля від його руки! Він сплюнув і зареготався, але все-таки не кидав свойого становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами, зверненими до пана Валігурського. Як то, і пан Валігурський тут? І він почав очима шукати по барикаді. Недовго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпіон зареготався, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з противного кінця барикади, з-під самого муру єзуїтського костьолу, гукнув вистріл, а за барикадою почулося глухе стогнання.

— А ти, драбе, куди лізеш? — закричав той, що стрілив. — Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського і аж тепер устиг роздивити добре досить незвичайну навіть у тій пекельній фантасмагорії картину.

На розі єзуїтського костьолу, збудованого з тесаного каменю, над малими входовими дверми на висоті першого поверху міститься за залізною балюстрадою низьке півколесне вікно в глибокій фрамузі. Значно нижче від того вікна, праворуч входу, міститься друга фрамуга, вижолоблена не більше півметра вглиб, і в ній стояла кам’яна статуя матері божої. При будові барикади доведено її з сього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріпляючи нею позицію повоза, який витягнено наверх, покладено горі колесами та привалено камінням. Виважено з її ніші й статую божої матері і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних поламаних меблів, скріплених против сили куль околотами соломи, подушками та матрацами. Калинович уже перед тим спостеріг був на вершку барикади, в півколесному вікні костьолу, навалену мов ненароком, мов забуту в тім місці купу околотів. Тепер побачив за сею купою якісь рухи, побачив там якусь людину.

В глибокій віконній фрамузі за купою тих околотів стояв скулений Валігурський. Його позиція була вигідна й небезпечна. Скулившися майже удвоє, він міг мало що не зовсім заховатися у фрамузі над барикадою, а рівночасно окидати очима всю напротилежну сторону площі св. Духа, вилет брами Андріолія і дальші доми. Випростувавшися в фрамузі і ставши одною ногою на статую божої матері, він міг вихилитися головою поза ріг костьолу, оглянути одвах і всю площу і слати й туди свої кулі. І він сидів, мов щур у муці: не видно його, а знаєш, що він з укриття пасе очима довкола. Та ось нараз він піднімається до половини, простягає руку, в якій видно заржавілий старий наполеонівський штуц, у якому первісний крем’яний замок перероблено на капсльовий, і, майже не мірячи, палить униз і рівночасно знов тоне в своїй криївці, а тільки глухий стогін та німецькі

прокляття за барикадою свідчать про ефект його вистрілу. Та рівночасно Калинович побачив, як із горішньої фрамуги простягається вниз його рука з великим пістолетом, як той пістолет відбирає у нього якась інша постать, що, закрита будовою барикади, стоїть у нижчій фрамузі, відки святотатські руки вивалили статую матері божої. Вона стоїть так заслонена, що Калинович майже зовсім не може бачити її. Лише на поклик Валігурського згори вона вихиляється зі своєї фрамуги, підноситься трохи вгору, простягає руку, бере від нього вистрілений штуц і рівночасно подає йому другий, такої самої будови, набитий. І поки Валігурський в своїй засідці починає очима нове полювання і здалека видно лише, як його рука поводить дулом пістолета, то постать унизу, скулена, метушиться над чимось, виконує якісь прудкі рухи; придивляючися пильно, міг Калинович добачити сліди їх по наглих рухах великої бавовняної хустки, якою була прикрита ся постать. А по хвилі знов вистріл із вікна, знов зойк за барикадою, знов простягається рука Валігурського з пістолетом униз, а назустріч їй вихиляється знизу рука з набитим пістолетом; Калинович бачить: їй-богу, біла, тонка, дрібна жіноча рука!

"Невже його дочка з ним тут?" — подумав Калинович. і його серце забилося чогось, немов до того натовпу сильних та бурливих вражень прибуло ще одно, дике, несподіване, та сильне власне тим, що таке несподіване.

— Се вже осьмий! — мовив згори Валігурський до тих, що стояли внизу і набивали карабіни.

— Браво, Валігурський, браво! — почулися голоси. — Пражте їх! Так їм треба!

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку на противнім боці. — Вони щось нового готують! Бачність!

V

На площі залягла хвилева тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха тривога висіла в повітрі. Мов під час бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали, дух у собі запираючи, всі почували, що те, що було досі, то була дитяча забавка, а тепер почнеться щось нове, "не з тої бочки", щось рішуче, страшне. Стріляння затихло і по інших місцях, його не було чути ніде. Тільки на ринку гоготіла велика пожежа, тріщали балки, лускали мурованні склепіння, огняними роями летіли вгору іскри, а дим важкими клубами падав на місто. А здалека, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, стугоніло глухо. Що таке? Кінські копита, чи мірені кроки піхотних полків, що готовилися до штурму, чи щось іще інше? Ті, що боронили барикаду, чули добре, що цісарське військо залізним перснем оперізує середмістя. Найсміліші блідли, але ніхто не покидав становища.

— Прокляття на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фрамузі Валігурський.

— Бачать їх татко? — запитав жіночий голос унизу. Се уперве Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміється, зараз дає знати.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку. — На одваху готуються до штурму.

Валігурський у своїй фрамузі закляв по-французьки. Се був остатній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші, а потім здавалося, що земля відчинилася і вибухло пекло. Рев гармат, свист куль, лускання гранатів, тріск лупаних мурів, дощок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням столітні дерева, якісь дикі, нестримні елементарні сили розгулялися, немов бажаючи

моментально змести з лиця землі отих дрібних черв’яків-людей з їх дрібними ділами. Калинович стояв у своїм кутику заглушений, остовпілий, безтямний. Він зразу зажмурив очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, блискали якісь велетенські огняні язики, що сягали від землі геть вище кам’яної вежі єзуїтського костьолу, і він у смертельнім переляку зараз же розкрив очі. Ні, огняних язиків не було, барикада стояла ще, але подібна до копиці сіна, розкудовченої сильним вітром. Пір’я з розшарпаних подушок літало по площі, мов густі платки снігу; одна нога з фортеп’яна опинилася насеред площі, недалеко нього, а кам’яна статуя божої матері на барикаді, виведена з давньої рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена трохи головою наперед, немов женщина, що стоїть над глибокою водою, зазирає вниз у її хвилі і надумується, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, деякі падали на кам’яний брук, сипали тисячі іскор від удару і з диким пискотом підбивалися вгору і летіли далі.

Півперек площі, скуплені, з карабінами в руках, один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між остатніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум’яний, немов усі страхіття довкола зовсім не торкалися його. Він на хвилинку зупинився, щоб копнути ногою великий гранат, що, впавши на брук, крутився і бринів, мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було запізно. Броньо копнув гранат, почувся пекельний гук, бухнуло полум’я, потім дим укрив площу і залускали о стіни відломки граната. Калинович мимоволі аж удвоє скулився в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де сталося нещастя, побачив страшно пошматований труп Броня, з відірваною ногою і розбитою на камуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крові, а обік нього з розірваним животом, втискаючи до середини кишки, лежав і вився з болю той, що остерігав його перед хвилею.

Се був перший такий кровавий вид, що кинувся в очі Калиновича. Перший раз смерть показала йому своє обличчя в найстрашнішім виді. Та, на превелике диво йому самому, сей вид не зробив на нього такого враження, яке б у іншу пору зробило, здається, саме оповідання про таку появу. Він так уже освоївся з несподіванками і страховищами сього дня, так отупів, що його уява при тім виді падала безсильна, мов пташка в надто великім морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими потічками довкола; стогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе в відповідь на них, заглушуючи їх, іще раз гукнули гармати, аж земля затремтіла. Ще раз пролетів огнистий гураган вулицею від Мар’яцької площі аж до єзуїтів. Затріщала, залопотіла барикада і захиталася. Ще один окрик із її верха. Калинович зирнув туди. "Що сталося з Валігурським? — мигнуло в його голові. — Невже він іще там, на своїм місці?"

Валігурський був на своїм місці. Був і не був. Гранат, відбившися рикошетом від рогу костьолу, скочив на барикаду і вдарився о статую божої матері. І в тій хвилі луснув. Розбив на кусні голову статуї, розкинув барикаду. Кілька обломків — не знати, чи з граната, чи зі статуї — трафило старого Валігурського; він у агонії підскочив зі свойого скорченого сидження в вікні костьолу, простяг високо руку з пістолетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилею була барикадою.

— Таточку! Таточку! Що вам? — почувся знизу дівочий крик; скулена постать у дверях костьолу скинула з себе хустку, випростувалася і скочила наперед. Не в добру хвилю. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалилася наперед. На неї повалився повіз, що досі лежав угороджений догори колесами в барикаду. Падучи згори, він якось зачепився і скотився вниз, обертаючися колесами додолу. Дівчина, таким робом, опинилася під колесами, а тим часом із верху барикади валилися дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивився на все те скляними, непритомними очима. Катастрофа сталася так раптово, моментально, що він не мав коли й подумати про неї. Його очі не могли відірватися від того місця, де щезла

дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ану ж жива? І згине, привалена руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді і потопчуть, багнетами поколють її? Він нараз почав тремтіти всім тілом. Якась невидима сила неначе вхопила його за карк і пхнула наперед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, рятуй!

У нього нараз зашуміло в вухах і зарябіло в очах. Він з якоюсь розпукою глипнув довкола, мов шукаючи рятунку. А довкола було тихо, гармати не гуркотіли, кулі не свистіли. За барикадою, на площі св. Духа, чути було острі, різкі окрики команди. Йдуть до штурму! Ще хвиля, і підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович, не тямлячи нічого, скулений удвоє, блідий, майже непритомний, кинувся до барикади. Кількома сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилився, витягнув з-під нього непритомну, зомлілу дівчину — вона видалася йому легкою, як мала дитина,— і, вхопивши її, мов сніп, наперед себе, кинувся й собі бігти півперек площі до вильоту Трибунальської вулиці.

— Habt acht!* — чути було команду на розі костьолу, і Калиновичу видалося, що се гукнув хтось саме над його вухом. Він стрепенувся, але, не кидаючи свойого тягаря, не озираючися, щодуху побіг далі. Але дівчина в його руках робилася чимраз тяжчою; властиво се послабала його сила; організм, знеможений масою незвичайних і сильних вражень, опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах; огняні кружала забігали поперед очима; моментально все щезало перед ним, ноги тяжіли, мовби на них були не чоботи, а важкі олов’яні кулі. Тільки якесь дивовижне зусилля волі, сила розпуки попихала його наперед, та й то йому здавалося, що ось-ось упаде. Опинившися перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаєра, він гримнув ногою до брами і крикнув:

— На милість бога! Відчиніть!

І в тій хвилі брама відчинилася. Пара дужих рук немовби ждала на нього, простяглася і взяла йому з рук його тягар, потягла його самого до сіней і знов замкнула двері. Сталося се так тихо, несподівано і легко, що Калинович у іншім разі був би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок докупи. Ще хвилю стояв у сінях, мов остовпілий, ще торкнули його слух німецькі слова команди на площі, ось тут за брамою, почулися йому численні кроки вояків, що, бачилось, голосно чалапкали в теплій іще крові, розлитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там, у його нутрі, луснув пухир, наповнений теплою водою, і та вода легко, лагідно почала розливатися скрізь по його тілі, почала любо лоскотати його коло серця...

Він похилився І всім тягарем свойого тіла впав зомлілий на кам’яний поміст сіней.

VI

В камениці, де отак не то чудом, не то припадком опинився Калинович, жила на першім поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імені, славна колись красою та маєтком, вона вийшла замуж за польського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантюрами. Повстання 1831 року покликало її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлі. Загальний запал захопив і його: він узброїв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому більше слави серед шляхти, ніж пожитку польській справі: він був швидко розбитий і розсипаний, сам граф дістався до неволі і був висланий на Сибір, а його добра сконфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посагу, та й се через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона спродала останки, перенеслася до Галичини, купила тут невелике сільце та, пустивши його в оренду, сама жила у Львові дуже скромно. Все одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим, як молоко, волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарячою польською патріоткою. Ті, що не знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської матрони, що на

своїх жіночих раменах держала й леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього огнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали і вдавали, що також вторують похвальним гімнам на її честь. Що їм се шкодило? Навпаки, слава, що окружала ім’я графині, переливала частину свого блиску також на весь шляхетський стан.

Нема що мовити, графиня, живучи отсе вже дванадцять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддержувати свою славу. Вона швидко, якось непомітно виробила собі ім’я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних ветеранів польського війська, бувших повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі зв’язки та знайомості не лише в польських, але також у німецьких шляхетських та магнатських сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної всевладності та самоволі. Вона не щадила заходів та просьб, вироблюючи одним посади, іншим амністії, ще іншим увільнення з-під поліційного дозору, паспорти на виїзд за границю або дозвіл на пробування в Галичині. Та й звичайних бідних, сиріт, що зголошувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все вміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю ту філантропію не видала ані крейцара. Прошаставши замолоду немалий маєток, графиня на старість зробилася скупою. Та, проте, вона вміла запомагати бідних чужими руками: тут напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або жида-багача, який на радощах, що "сама графиня" написала до нього власноручно, трусне мошонкою і дасть удесятеро більше, ніж би дав з власного милосердя; а там, коли діло важніше, а усмотрений виконавець її філантропійних інтенцій тугіший на кишеню або вже був натягнений, вона їде сама, в жалобі, з урочистою міною на лиці і з голосом, повним релігійного намащення. І вже не легко знайти такого твердяка, щоб оперся її просьбі, тим більше, що за кождою просьбою графині, мов люта собака за вуглом, сиділа погроза: через свої зв’язки й знайомості вона могла кождому пошкодити ще легше, ніж помогти, і не один мав нагоду пожалувати, відмовивши коли-будь її просьбі. У графині була добра пам’ять, і хто раз чим-будь не

догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почує на собі її мстиву руку.

Входячи в літа, графиня пристращалася чимраз більше до двох речей: вона робилася набожною, сповідалася щотижня у єзуїтів, молилася цілими днями і взагалі весь час, вільний від виїздів за філантропійними інтересами, присвячувала релігійним практикам; а друга річ — се була охота сватати молодих дівчат і паничів. Роль свахи або посадженої матері була найлюбіша їй з усіх ролей, які могла відгравати ще в житті, певно, любіша від ролі Магдалени-покутниці. Вона сватала всіх своїх молодих своячок і свояків, віддавала замуж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання по десять або й більше молодих дівчат, сиріт по офіціалістах, ходачкових шляхтичах або урядниках, головно для того, щоб по двох-трьох роках могти віддати їх замуж по своїй волі і вподобі; саму відданицю звичайно не запитувано при тім; вона мала приймити свою долю з рук ясновельможної пані графині, розплакатися, впасти їй до ніг і бути до смерті вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодай при тім поносила якусь матеріальну жертву. Вона брала "на виховання" дівчат не менше п’ятнадцяти літ,— молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним людям. Ті вихованиці жили у неї в селі і, нібито вчачися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць. Зате, віддаючи їх замуж, графиня давала їм "гардеробу", себто пару сорочок та іншого дешевенького жіночого убрання та пару дукатів "на нове господарство"; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне віно, яке давала графиня, се була її протекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованиць, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до "обов’язку" і не забувала за них і потому.

Того дня, коли скоїлося бомбардування, графиня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли ж почали стріляти і насупроти її

вікон почали будувати барикаду, вона веліла своєму льокаєві Янові замкнути браму, а сама, ставши біля вікна, так, щоб була заслонена муром, а проте могла бачити все, що діється на площі, стояла весь час, шепчучи молитви і визираючи крізь вікно. Декілька куль із площі св. Духа влетіло крізь відчинене вікно до її покою, та се не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з-під черевиків в часі полонезу. Таким робом вона була свідком оборони й упадку барикади, бачила, як упав остатній оборонець, поміщений у вікні єзуїтського костьолу, і дівчина, що сиділа в заглибленні, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він з дівчиною на руках біжить півперек площі, вона скрикнула нараз до свойого льокая:

— Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней ! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору втягнув Калиновича й дівчину досередини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і гупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер, мабуть, добачив іще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди і як він щез. Порівнявшися з брамою тої камениці, де жила графиня, він закомандував:

— Compagnie, halt!*

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. Всередині не було чути нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер задзвонив ще раз і почав рукояттю шаблі стукати до брами та клясти по-німецьки. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій ліберії.

— Чим можу служити пану ляйтнантові? — запитав він чемно.

— Хто тут живе? — запитав строго офіцер.

— Пані графиня М...

— Сама?

— Сама.

— Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на цісарське військо.

— Пан ляйтнант помилилися,— чемно, але рішуче мовив Ян. — Пані графиня не має нічого спільного з бунтівниками. Справді перед хвилею я відчинював браму, але лиш на те, аби врятувати життя одного цісарського урядника, якого ще в остатній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Ось він!

І, Ян, відступивши набік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що, все ще безтямний і зомлілий, лежав на кам’яній долівці сіней. Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

— Прошу поглянути,— мовив далі Ян, нахиляючися над зомлілим. — Під плащем цісарський мундир, на руках нема ані сліду пороху, тілько сліди чорнила на пальцях.

— Todt?* — запитав коротко офіцер.

— Ні, зімлів. Мабуть, дістав кольбою по голові. Бачите, циліндр заламаний.

— Gut. Ich werde es melden. Як прийде до себе, задержіть його. Compagnie, marsch!*

І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочунявся передчасно та не попсував

своїми признаннями заімпровізовану ним історію. А тепер аж легше зітхнув та подякував богу, що брехня побідила.

VII

В тій хвилі Калинович застогнав і відкрив очі.

— Де я? Що се зо мною? — запитав він, озираючися довкола.

— Між добрими людьми,— мовив Ян. — Не бійтеся нічого, все буде добре.

Калинович сів на долівці і озирався довкола з зачудуванням. У його голові шуміло, спомини недавно пережитого ще не ожили.

— Де я? Хто ви? — запитав він, знов вдивляючися в Яна.

— Ви в домі пані графині М. Я впустив вас, як ви тікали...

— Ах, так! А де ж та дівчина, що я ніс її?

— Нагорі, у пані графині.

— То вона не вбита?

— Здається, ні. Пані графиня тверезить її.

— А вже не стріляють?

— Ні, вже втихло.

— А не будуть шукати за нами?

— Були вже тут. Надіюся, що не прийдуть більше.

— Були тут? Бачили мене?

— Бачили. Та ви не бійтеся нічого. Ваш мундир, ваші руки, замазані чорнилом, а не порохом, переконали їх, що ви не повстанець.

— Господи, тобі слава! — зітхнув Калинович. — Значить, тепер можу йти додому?

— Я не радив би вам. Тепер іще не зовсім безпечно.

— Ах, так, певно! Чуєте? Гуде, тріщить — що се таке?

— Ратуш горить. Вояки стоять довкола і не позволяють гасити. Шукають по домах. Лишіться тут іще троха, потім я проведу вас до вашого дому.

— О, спасибі вам! — мовив Калинович. — А до того мені треба подякувати пані графині за її доброту. Ой!

Калинович на згадку про графиню пробував устати, але почув біль у крижах і йойкнув. Ян поміг йому встати, запровадив його на поверх до свойого покою і, завідомивши графиню про все, приніс йому скляночку вина, сухарів і овочів. Калинович покріпився і, сидячи в кріслі, поки Ян ходив услугувати графині, силкувався впорядкувати свої враження з недавно пережитих страшних хвилин. У нього сильно боліла голова, чувся якийсь глухий біль у крижах і в цілім тілі якесь отупіння, мов після тяжкої праці.

В покоїку, де він сидів, було вже майже зовсім темно. Ввійшов Ян і поставив на столі дві запалені свічки. Слідом за сим відчинилися двері, і ввійшла графиня.

Калинович чемно подякував їй за рятунок, поцілував її руку і просив дозволу вийти і навідатися до свого помешкання. Графиня сіла на кріслі біля стола і оглянула його уважно від ніг до голови.

— Ви якийсь урядник? — запитала вона з виразом розчарування в голосі.

— Так, ясновельможна пані, канцеліст при державній бухгалтерії.

— Ваше ім’я?

— Степан Калинович.

— В усякім разі се дуже гарно з вашого боку, що ви не завагалися посвятити своє становище і наразити своє

життя, коли ходило о боротьбу за наші спільні, святі ідеали.

— Ясновельможна пані графиня вибачать,— мовив Калинович,— я зовсім не думав ні про яку посвяту, ні про яке нараження.

— Ну, такі Чоловік не думає про такі річі, а йде за голосом патріотичного обов’язку.

— Ясновельможна графиня вибачать,— ще раз заперечив їй Калинович,— я зовсім не йшов за ніяким таким голосом. Я вийшов із канцелярії, коли там луснув гранат і запалив папери. Я хотів іти додому, та застав вулицю загороджену барикадою.

— А все-таки ви станули в рядах оборонців.

— Дуже мені прикро, що мушу ще раз спростувати погляд ясновельможної пані. Я не станув ні в якім ряді, але в куті, де б мене не досягли кулі. Я чоловік не воєнний.

— А ся дівчина, яку ви видобули з-під барикади, хіба се не ваша сестра, не товаришка вашої боротьби?

— Ні, ясновельможна пані. Сю дівчину я бачив сьогодні перший раз і навіть не знаю, як їй на ім’я. Догадуюся лише, що вона дочка мойого бюрового товариша Валігурського, який справді стояв на барикаді і стріляв, доки не впав, забитий обломком граната. Тоді вона вискочила з якоїсь криївки, крикнула: "Таточку!" — і зараз упала вниз. Я бачив, як на неї звалився повіз, а що в тій хвилі перестали стріляти, я вирвався зі свого кута, вихопив її з розвалин і поніс — сам не знаю куди.

Графиня зморщила чоло і гляділа на нього остро.

— То ви то все не з патріотизму?

— Ні, ясновельможна пані, не можу того сказати. Я не мішався ніколи в політику.

Графиня всміхнулася якось квасно.

— Хіба ж се політика? Боротьба за найсвятіші ідеали, за вітчину...

— Ясновельможна пані, я австрійський урядник, а з роду русин...

— Ah! Comment il est mal élevé!* — скрикнула графиня з виразом великого розчарування, не то сама до себе, не то до Яна, що стояв за її кріслом, а по хвилі додала знудженим голосом:

— Ну, добре, можете собі йти. Дівчиною я займуся. На всякий випадок, коли ви були знайомі з її батьком, то дайте Янові свій адрес. Може, вона захоче побачитися з вами. Adieu!*

І графиня встала, гордо подала йому два пальці, які він поцілував з низьким поклоном, і вийшла, шелестячи сукнею.

Минув місяць від того часу. Ратуш згорів і з ним усі папери державної бухгалтерії. Калинович пробував на недобровільнім урльопі і нудився страшенно. Привиклий до неважкої, але щоденної і правильної праці, він тепер не знав, що зробити з собою: зразу, коли ще в місті панував пострах стану облоги, він цілими днями сидів запертий у своїм покоїку, читав дещо, пробував навіть писати вірші і зараз же палив усе написане. Пізніше, невважаючи на сніг і сльоту, він ходив по вулицях і нараз спостеріг, що його щось надто часто тягне на Трибунальську вулицю. Чи то були спомини тих страшних годин, які він пережив у куті біля барикади, чи що інше? Він силкувався вмовляти в себе, що має право ще хоч раз побачити ту дівчину, яку з нараженням власного життя вирятував від нехибної смерті. Але задзвонити до брами гордої графині він таки не мав відваги.

Та ось одного дня, коли він вибирався власне на свій звичайний похід, до його дверей хтось застукав. Калинович завмер зо страху; він усе ще боявся, щоб його як-будь не потягнено до одвічальності за нещасну барикаду. Він не знав, що робити; чи замкнути двері і удати, що його нема, чи просити незнайомого гостя, щоб ввійшов. Але двері відчинилися без його запросин, до покою ввійшов Ян у багатій ліберії і подав йому пахучий білетик.

— Пані графиня просять сьогодні на вечір,— мовив він, поклонився і пішов.

Весь той день перебув Калинович серед дивного зворушення. Він ходив довго по вулицях, старанно оминаючи ринок і Трибунальську,

кілька разів заходив до кав’ярні, читав газети, та, не можучи нічого зрозуміти, відкладав їх набік. Нарешті прийшов вечір. Убравшися в повну свою параду, Калинович узяв фіакра, бо на вулицях було болото, і, під’їхавши до звісної брами на Трибунальській, подзвонив. Брама відчинилася. Ян повів його на перший поверх до покою графині.

В ясно освіченім покої сиділа при столі в фотелі графиня, а обік неї бліда, тендітна панночка, скромно, але елегантно одягнена в чорну сукню.

— Пан Стефан Калинович! — промовив Ян, впроваджуючи Калиновича до покою, і віддалився. Панночка, що сиділа на кріслі біля графині, порушилася якось нервово, немов хотіла встати. Але графиня легенько простягла руку, даючи їй знак, щоб сиділа тихо.

Калинович наблизився і поцілував графиню в руку.

— Панна Емілія Валігурська, пізнаєте? — промовила вона з легким усміхом, обертаючися до нього.

— Якби не слова ясновельможної пані графині, то ніколи б не пізнав, — відповів Калинович і вклонився панночці.

Вона встала, обійшла фотель графині і простягла йому руку. Калинович з дивним почуттям зирнув на ту дрібну білу ручку, по якій ніхто не був би пізнав, що вона так зручно і вправно набивала перед місяцем важкі наполеонівські пістолети.

— Позвольте, пане,— промовила вона трохи горловим, але дуже приємним голосом,— подякувати вам за ваш справді геройський учинок, що врятував моє життя. Оскілько знаю з уст пані графині, був се героїзм поневолі. Тим гірше для вас, що ви натрафили на бідну сироту, яка нічим не в стані відплатитися вам.

— Дуже низько, пані, ціните мене, думаючи, що я, чи то в тій хвилі, коли рятував вас, чи коли-будь пізніше, хоч на момент думав про якусь заплату за се чи то з вашого, чи з чийого-будь боку. А тепер, побачивши вас уперве, я справді щасливий, що мій мимовільний учинок урятував життя такої гідної і гарної особи, як ви.

При сих словах панна почервоніла і в заклопотанні глянула на графиню, та й Калинович почервонів і втупив очі вниз.

— Il n’est pas si mal élevé, comme j’avai songé*,— промовила графиня, гладячи панну Емілію по голові. Потім вона почала розпитувати Калиновича про його рід, його уряд, його плату, про те, що тепер робить і що думає робити. Він відповідав на її питання попросту, щиро, нічого не прибільшуючи, і графиня слухала його оповідання очевидно зацікавлена та кивала головою. Потім попросила його лишитися ще півгодинки і повечеряти з ними. Вечеря була дуже скромна, а що графиня при тім не говорила багато, то й досить нудна. За вечерею Калинович сидів против панни Емілії, а графиня між ними, при вужчім краю стола. Графиня заставила Калиновича розповісти ще раз при панні історію пам’ятного дня 1 падолиста, і Калинович чув, що сим разом оповідав цікавіше, ніж перед місяцем, декуди навіть з гумором, так що на лицях обох дам показувався легенький усміх.

— А я пана давно знаю з оповідань небіжчика татка,— промовила панна Емілія. — Дуже часто говорив мені про свойого бюрового товариша. "Одинока щира і чесна душа в нашім бюрі,— так мовляв він звичайно,— лише шкода, що такий забитий шварцгельбер".

— Так, ваш покійний татко часто докоряв мені шварцгельберством, хоча, признаюся по щирості, я ніколи не розумів гаразд, чим тут я заслужив на докори. Я чоловік простий, невчений і неочитаний. Знаю свою бюрову роботу, яка мене годує, і свою присягу, яка мені велить робити точно й чесно. Та й годі. Але се не значить, щоб я поза сими межами не міг розуміти справедливих жадань чи то польського, чи руського, чи якого іншого народу.

— Pas mal dit!* — мовила графиня, хитнувши головою.

— Я часто просила татка, щоб запросив коли до нас додому того закостенілого шварцгельбера,— мовила далі панна,— але таточко не хотів. Він і не знав...

Вона не договорила і притулила хустку до очей, утираючи сльози.

Графиня встала. Калинович поцілував її в руку, здалека вклонився панні і пішов. Він не знав, що думати про сей свій візит, про його ціль і значення, але почував, що без значення він не лишиться. І справді, по кількох тижнях, десь при кінці лютого 1849 року, він дістав знов запросини від графині, щоб потрудився відвідати її на хвилину. Сим разом графиня прийняла його сама. Вона запитала знов, чим він займається. Калинович відповів, що все ще не має постійного заняття, бо державну бухгалтерію касують і реорганізують. Правда, його не відправлено зі служби і плату, 20 ринських місячно, йому дають, але що буде далі, сього він не знає. Графиня вислухала його мови і сказала йому попросту:

— Подавайтеся до намісництва.

— Вельможна пані графине,— мовив Калинович,— я вже розвідував. Там усі такі посади, на які я міг би податися, давно вже обсаджені.

— То байка,— мовила графиня рішуче. — Зараз сьогодні лагодьте подання. Не говоріть ні про яку посаду, а подавайтеся. Залучіть які маєте свідоцтва, папери. Зрозуміли?

І, не ждучи його відповіді, вона встала і подзвонила. Явився Ян і подав зачудованому Калиновичеві плащ і калоші.

Калинович подався, хоч не мав ніякої надії на те, щоб його подання осягнуло яку ціль.

VIII

Новий намісник Голуховський був уже звісний як чоловік острий, безоглядний службиста; говорили, що хоче зорганізувати намісництво і загалом усю політичну адміністрацію в краї як свою праву руку і добирає людей здібних, енергійних та рішучих. Калинович не почував у собі таких прикмет: він був добра, терплива та точна рахункова машина, але не жаден адміністратор. І справді, зразу здавалося, що його надії на одержання посади в намісництві зовсім марні. Минав тиждень за тижнем, а відповіді не було ніякої. Калинович ждав зразу терпливо, з тою терпливістю впертого, та при тім пасивного русина, на яку зложилися довгі віки політичної й соціальної залежності та невласновільності. Він пробував через знайомих возних та інших канцеляристів, що служили в намісництві, засягати відомості, як стоїть його справа, але ніхто не вмів сказати йому нічого певного; одно тільки було певне, що всі персональні справи взяв у свої руки сам намісник і жадна, навіть найпідрядніша номінація в політичній службі не робиться без його відома.

Положення Калиновича робилося чимраз прикріше. По скасуванні старої державної бухгалтерії, яку тепер на нових основах перероблювано на крайову фінансову дирекцію, йому грозила перспектива, коли не дістане посади в намісництві і не зголоситься заздалегідь до якої іншої державної служби, лишитися зовсім на леду, без ніякого удержання, крім малесенької пенсії за дотеперішню 20-літню службу. Кілька разів він збирався йти до графині та просити у неї поради, а в разі чого й протекції, та все щось неначе спиняло його. Нарешті, вже геть у великім пості, він наважився піти до намісництва, відібрати своє подання й алегати і подаватися куди інде, хоч би до суду. Та, на превелике диво, якраз того самого дня, коли надумав сей крок, одержав із намісництва візвання, щоб того й того дня ставився в повній урядовій параді на аудієнцію до самого намісника.

У Калиновича аж жижки затрусилися. Він увесь тремтів зі страху, що мусить ставати око в око перед таким великим та страшним паном, який

йому видавався силою, першою по цісарі, а другою по бозі. Та се не був страх розпуки й безнадійності, а, навпаки, на дні того страху ворушилося радісне почуття, що чей же воно не надарма, що та аудієнція буде великим і щасливим зворотом у його житті.

Завмирало серце у Калиновича, коли того пам’ятного дня входив у браму намісництва і низенько поклонився пишно вбраному портьєрові, що стояв у брамі з золоченою булавою в руці. Ще дужче завмирало його серце, коли, пройшовши пару сходів і довгий коридор, він ввійшов до почекальні перед аудієнційною залою і знов низьким поклоном ушанував слугу, що зажадав від нього завізвання. А вже як завмирало його серце, коли той сам слуга після ряду інших імен нарешті викликав його і відчинив перед ним двері до аудієнційної зали, сього ні словами сказати, ні пером описати. Майже безтямний увійшов Калинович до тої зали, оббитої червоними тапетами, з меблями, також оббитими червоним адамашком, з великим бюром, застеленим червоним сукном. Перед його очима зачало колихатися та клубитися якесь червоне море.

Він зупинився недалеко дверей, не знаючи, чи йти далі, чи ні. В тій хвилі з-за червоного бюра встав високий пан з острими та виразними рисами лиця, з носом довгим і острим, як гуцульський топорець, з бакенбардами і виголеною серед них бородою і звільна наблизився до нього. Сей пан міряв його уважно проникливими, не то сердитими, не то згірдними, очима.

— Слухай, Калинович,— промовив нараз високий пан різким, трохи носовим і дуже неприємним голосом,— що ти собі думаєш? Ти з роду русин, був на польських барикадах, кваліфікації не маєш і подаєшся на цісарську посаду до намісництва. По-якому се?

Що досі в Калиновича подирав мороз за плечима, а тепер було йому так, немовби хтось обілляв його окропом. От тобі на! Діждався посади, нічого сказати. Намісник знає про його пригоду з барикадою! Значить замість посади попруть на старі літа в рекрути, як многих інших

барикадних героїв. У нього дух заперло. Він стояв німий, блідий і трясся всім тілом.

— Ну, що не відповідаєш на моє питання? — настоював намісник, не зводячи з нього допитливих очей, і очевидно, любуючися його смертельною тривогою.

— Екс... екс... екс...— пролепотів Калинович, але не міг вимовити навіть першого слова.

— Ну, що? Говори сміло! — заохотив його намісник, трохи зм’якшуючи голос.

— Ексцеленціє... я... я... власне... хотів...— вигикував, мов викидав із себе поодинокі слова бідолашний Калинович.

— Ну, що ти хотів?

— Хотів... власне... сьогодні... відібрати своє подання.

— А то чому?

— Бо розміркував... що я... куди мені... до політичної служби...

— А чому ти не розміркував того вперед, заким вносив подання?

— Екс... екс... ексцеленціє... я... я...

Він завагався. Чи згадувати про графиню? Щось немов долонею затикало йому уста. Якась вроджена гордість наложила пута на його язик. Ні!

— Я... я був дурний,— вицідив він.

— Бачу й сам, що ти дурний. Навіть тепер не вмієш вибрехатися. Ну, скажи, нащо мені такого урядника? Де я його подію?

— Ексцеленціє... я не маю претензії на високу посаду... я на найменшій готов щиро й чесно...— осмілився промовити Калинович, у якого лагідніший тон намісника знов збудив деяку надію. Та бідолаха знов не в ті двері попався.

— Слухай, Калинович,— перервав йому намісник остро, морщачи брови,— не говори мені про свою щирість і чесність. Се твої особисті прикмети, до яких мені нема ніякого діла. Для мене головна річ служба. Будеш нечесний у службі — підеш до криміналу. Будеш нещирий у службі — нажену тебе. Про се нема що й говорити. А мені поперед усього треба людей розумних, енергійних, смілих, кованих на всі чотири ноги, розумієш? Таких, щоб уміли зручно сповняти мої накази і навіть те, чого я їм не наказав. Щоб уміли відгадати мою волю, мою інтенцію. Щоб уміли робити моїм іменем, не наражаючи мене на одвічальність... робити урядово і ховати кінці в воду... щоб уміли в данім разі змовчати, а коли треба, то й потерпіти там, де через се можна відвернути одвічальність від мене. Розумієш? Я потребую таких урядників, щоб були в моїх руках без душі, без волі, без сумління, а проте все мали голову на карку. Розумієш, Калинович?

— Одно розумію, ексцеленціє, що я на такого урядника нездатний,— мовив Калинович.

— Так, маніпула маніпулою й буде, — згірдно буркнув намісник і зробив такий жест, немов хотів відвернутися. Калинович поклонився, щоб іти геть, уважаючи аудієнцію скінченою. Та нараз намісник знов обернувся до нього, немов нагло пригадав собі щось.

— А слухай, Калинович, скажи мені, як то ти бився на барикаді?

— Ексцеленціє, я не бився.

— Не бився? А як же ти вирятував ту панну... як її... Валігурську з розвалин барикади?

— Ексцеленціє, я... я... нехотячи.

Ані один мускул не дрогнув у кам’янім, мов сокира наостренім, лиці намісника, тільки блиск очей зраджував, що він сміявся в душі.

— І що ти зробив тій панні, що вона відтоді плаче і жалується на тебе?

У Калиновича знов мороз подер за плечима.

— Екс... екс... ексцеленціє, я нічого не знаю. Я переніс її зомлілу на руках...

— Еге, переніс на руках! Добре переніс! Тепер дівчина нещаслива, плаче на тебе. Зараз мені йди й заспокій її. А як будеш мати від неї посвідчення, що вона не має до тебе ніякої претензії, тоді приходь сюди по резолюцію. Інакше й бачити тебе не хочу.

Мов п’яний вийшов Калинович із намісництва. Що за нова халепа наскочила на нього? Чого хоче та панна? Що йому робити? Не думаючи, не тямлячи, як і куди, він якось поневолі опинився на Трибунальській і подзвонив до відомої брами. Ян, не кажучи ані слова, попровадив його до графині. Гикаючись і плутаючися, Калинович оповів їй, чого жадає від нього намісник.

— А ви справді знайшлися негарно, не по-кавалерськи, — остро й холодно мовила до нього графиня. — Ви ж від першого разу могли побачити, що панна Емілія не байдужа до вас, а проте стілький час не навідувалися, зовсім забули про неї. Бідна дівчина, скілько вона наплакалася!

— Вельможна пані графине! — крикнув переляканий Калинович. — Клянуся сумлінням, що я нічогісінько не завважив. Та й де ж би я смів!.. Я чоловік без становища, без роду... вже майже сороклітній... а панна Емілія...

— А от бачите! Прошу, входіть ближче!

Графиня повела Калиновича до салону, де за фортеп’яном сиділа Мільця, хоч і не грала.

— Мільцю! — мовила графиня. — Представ собі, твій пан кавалер нічого й не догадувався!

— Панно Еміліє,— мовив Калинович, наближаючися та цілуючи її руку,— вибачайте моїй сліпоті. Але такого щастя я ніколи не міг надіятися... не смів би...

— Ну-ну, не треба бути знов таким несмілим,— мовила всміхаючися графиня.

— Вельможна пані графине! — мовив Калинович, не випускаючи руки панни Мільці. — В отсій радісній хвилі не відмовте бути нам, сиротам, за матір!

І вони обоє впали перед нею на коліна.

— Боже вас благослови! — набожно промовила графиня, кладучи їм руки на голови.

Не минуло й півгодини, як Калинович знов вертав до намісництва, сим разом уже направду п’яний — п’яний не лише двома келишками вина, випитими у графині з нагоди своїх заручин, але головно п’яний щастям, що так несподівано впало на нього. Він мав при собі лист від графині, який і вручив намісникові.

— Ну, так-то добре! — мовив намісник. — Гратулюю тобі заручини і прийми від мене отсе!

І намісник подав йому срібну табакерку, повну дукатів.

— Се тобі на нове господарство. А зараз по шлюбі одержиш декрет номінаційний на рахункового офіціала з платою 50 ринських місячно. І зараз по шлюбі прийди до присяги. А пенсія числиться тобі від завтра, завтра починається й служба.

Намісник махнув рукою — аудієнція була скінчена.

Отой час від заручин до шлюбу був, певно, найщасливішим часом у житті Калиновича. Все його тішило: і надія мати молоду, таку гарну, таку скромну жіночку, і так несподівано одержана, така корисна і висока в порівнянні з давнішою посада, і нова служба в бюрі, де його шанували, знаючи, що він в ласці у намісника і що намісник сам обдарував його. Та по шлюбі швидко все змінилося.

Властиво не все. Службові відносини Калиновича були добрі, намісник був задоволений з його роботи і хвалив його точність та пильність. Але дома все пішло погано. Незабаром по шлюбі показалося, що Мільця ані не думала плакати та тужити за ним, що всю ту історію вплескала графиня, якій доконче захотілося віддати її за нього замуж і позбутися її з дому. Подружжя було зовсім не дібране, і Мільця швидко дала Калиновичу до пізнання, що він немилий, осоружний їй. Правда, вона тягла супруже ярмо, не маючи куди дітися, але домашнє життя Калиновичів було погане. Не поправили діла й діти, два хлопчики, яких Калинович дуже любив. Мільця взяла їх виховання зовсім на себе і майже не допускала його до них. Вона ненавиділа в ньому особливо його "rusiństwo" і пильнувала, щоб воно, борони боже, як зараза не прищепилося її дітям. По п’ятьох роках такого життя Калинович почав пити, а застудившися раз якось узимі і набравшися черевного дуру, він, уже хорий, по якійсь домашній сцені непевним кроком пішов до

шиночку, випив там чотири гальби зимного пива і звалився без тями додолу. Його занесли додому зомлілого. Лікар, прикликаний милосердними сусідами, тільки головою похитав. Мільця не хотіла й глянути на недужого.

— Так тобі треба, старий собако! — бурчала вона. — Вмирай уже раз. Затруїв ти мої молоді літа, то й не думай, що я буду жалувати за тобою.

Калинович, відзискавши на хвилю притомність, чув ті слова. Він не сказав нічого, закусив губи, щоб не застогнати з болю, повернувся лицем до стіни і сконав.

Його сини виросли на гарячих польських патріотів; про руський рід свойого батька навіть не чули ніколи.

І скільки-то їх, вольних і невольних героїв, пішло отак напропале! Здавна привиклі цінити себе і все своє за ні за що, а бити поклони перед чужим, вони при сильнішім подуві історичного вітру відставали від своїх, а у чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам’яті. Забуттям покриває також потомність їх діла й могили.

———————————————

* "Газета для всіх, гасло Поступ" (польськ.).— Ред.

* Повідомлення. Головна управа міста Львова визначила з-поміж себе комісію безпеки громадського порядку і національної гвардії, завданням якої є оберігати безпеку та громадський порядок і вживати всіх заходів, що ведуть до тієї мети. Члени комісії для вирізнеиня їх в разі потреби будуть носити ва головному уборі як зовнішню ознаку білу стрічку з кокардою і легітимаційну картку. Кожний мешканець Львова, постійний чи тимчасовий, мусить слухати наказів тієї комісії чи окремих її членів і їх постанови виконувати (польськ.).— Ред.

* Комітет громадського порядку (франц.).— Ред.

** "Вживати всіх заходів... В разі потреби... Кожний мешканець, постійний чи тимчасовий, мусить слухати наказів" (польськ.).— Ред.

** "Оберігати безпеку та порядок" (польськ.).— Ред.

* Організуймося згідно з останніми засадами теперішньої революції, а в момент суспільних заколотів хай веде нас завжди одна спільна думка—демократична Польща! (польськ.).— Ред.

* Хай живе Польща! (польськ.).— Ред.

* Зрадникі Як він сміє! (польськ.).— Ред. * Безпеки і громадського порядку (польськ.).— Ред

* З службового обов’язку (лат).— Ред.

* Найслухнянішого слуги (нім.).— Ред.

* Вільність, рівність, братерствої (польськ.).— Ред.

* За військову відвагу (лат.).— Ред.

* Хай живе Польща! (польськ.).— Ред.

* Хай живе Польща! Смерть німцям! (польськ.).— Ред.

* До зброї! До зброї! (польськ.).— Ред.

* На барикади! На барикади! Не даймося! (польськ.).— Ред.

* Шпигун! Шпигун! На ліхтар його! (польськ.).— Ред.

* Ой немає краще,

Як чортові в пеклі:

Смоли він нап’ється,

Посидить у те́плі! (польськ. діал.).— Ред.

* Струнко! (нім.) — Ред.

* Рота, стій! (нім.). — Ред.

* Мертвий? (нім.).— Ред.

* Добре! Я про це доповім... Рота, руш! (нім.).— Ред.

* Ах! Як він погано вихований! (франц.).— Ред.

* Прощайте! (франц.).— Ред.

* Не погано сказаної (франц.),— Ред.